

AKADÉMIA KLASICKEJ EKONÓMIE 2017

Nemožnosť ekonomickej kalkulácie v socializme a jej aplikácia pre Slovensko v súčasnosti.

Daniel Hetényi, 17.11.2017

Nemožnosť ekonomickej kalkulácie v socializme

Slovensko zažilo 40ročný sociálny experiment v podobe socializmu a centrálne plánovanej ekonomiky. A je dôležité sa pozrieť ako sa ekonomika po roku 1989 vysporiadala s týmto dedičstvom a aké poučenia sa dajú z tohto obdobia prebrať do súčasnosti.

Socializmus sa zavádzal ako medzikrok ku komunizmu. Hlavný cieľ komunizmu je, aby si všetci ľudia boli rovní vo výsledkoch. Každý v spoločnosti mal prispievať svojou prácou podľa svojich možností, a čerpať podľa svojich potrieb. Základom takéhoto usporiadania spoločnosti bola filozofia Marxa. Komunizmus bol zjednodušene zdôvodňovaný tým, že spoločnosť založená na slobodnom trhu je nespravodlivo usporiadaná - vlastníci kapitálu zneužívajú pracujúcich tak, že si privlastňujú vyprodukovanú nadhodnotu ich práce, t.j. zisk. Vlastníci kapitálu platia pracujúcim minimálnu možnú mzdu, ktorou si sotva vedia pokryť svoje životné náklady a tým pádom si pracujúci nemajú možnosť nasporiť a teda nemajú možnosť stať kapitalistami. Na druhej strane, majitelia kapitálu využívajú úspory z rozsahu a teda čím viac vyrobia, tým majú nižšie náklady a jednotlivci alebo živnostníci im majú čoraz menšiu šancu konkurovať. Takže majitelia kapitálu si vyplácajú zisk a bohatnú čoraz rýchlejšie. Otvárajú sa nožnice bohatstva medzi tými, čo len vlastnia kapitál a tými, čo pracujú. A tak sú pracujúci odsúdení na večnú podrobenosť kapitalistom a kapitalisti na večnú moc. Trieda pracujúcich teda mala povstať a získať pod kontrolu výrobné prostriedky. A nadhodnota z výroby mala zostať u pracujúcich.ⁱ

To, že socializmus nemôže fungovať ako racionálny ekonomický systém, teoreticky zdôvodnil už Ludwig von Mises v roku 1920. Mises definoval socializmus ako systém, v ktorom výrobné prostriedky nie sú vlastnené súkromne, ale verejne. Teda systém výroby sa stáva byrokratickým procesom a nie je hnaný motívom realizovať zisk.ⁱⁱ

Zisk v ekonomickej aktivite funguje ako motivácia. Ale omnoho dôležitejšia funkcia zisku je tá, že priamo indikuje, či bola vytvorená hodnota. Či výstup z výroby má vyššiu hodnotu (príjmy), ako vstupy do výroby (náklady). Teda, že sa niečo menej hodnotné pretvorilo podnikaním na niečo hodnotnejšie. V rámci slobodného trhu existujú samozrejme aj alternatívne využitia zdrojov a pokiaľ účastníci eticky chcú maximalizovať svoj zisk, musia aj využívať obmedzené zdroje čo najefektívnejšie.

Zisk je pre racionálnu ekonomickú kalkuláciu jedným z kľúčových motivujúcich prvkov. Avšak problém motivácie je riešiteľný aj v socializme, aj keď často aj cez negatívnu motiváciu. Hrozba trestov alebo strata privilégií vie donútiť ekonomických aktérov sa správať racionálne, tj. podľa príkazov riadiaceho orgánu. Ale Mises pre svoj argument o nemožnosti ekonomickej kalkulácie veľkoryso predpokladal, že plánovacia komisia a výrobné podniky sú správne motivované a majú len tie najlepšie úmysly.

Na slobodnom trhu slúžia ceny nákladov a odhady príjmov ako objektívne kritérium posudzovania racionality ekonomickej aktivity. Pokiaľ však chýbajú ceny pre náklady a príjmy, centrálny plánovací orgán nevie určiť, ktorý výrobný postup z mnohých má zvoliť. Ktorý plán z mora rôznych možností výrobných plánov prispieva najviac k uspokojeniu najnaliehavejších potrieb spoločnosti.ⁱⁱⁱ Produkcia mnohých výrobkov ide zariadiť viacerými technickými spôsobmi a kombináciou tisícok až miliónov alternatívnych výrobných faktorov s rôznou vzácnosťou, polohou, s dispozíciou ľudí s rôznymi schopnosťami a ich dostupnosťou. Rôzne kombinácie môžu viesť k výrobe požadovaného tovaru, ale plánovací orgán bude

slepý, či zvolený postup bol racionálny – teda či výsledný produkt bude hodnotnejší ako vstupy, ktoré do výrobného procesu išli. A už vôbec nebude schopný určiť, či daný postup bol vrámci možností najefektívnejší a či neexistovali lepšie využitia pre zdroje.

Bez existencie cien nie je možné zodpovedať ani triviálne otázky - majú sa použiť ako elektrické vodiče v budove zlato, meď alebo hliník? Má sa pri stavbe kanalizácie použiť bager alebo desať pracovníkov s lopatami? Alebo komplexnejšie otázky – má sa na výrobu elektriny postaviť uholná elektráreň alebo vodná elektráreň? Obe dokážu zabezpečiť určitú produkciu, ale majú inú náročnosť na stavbu, inú na údržbu a prevádzku, a inú na vstupné suroviny. Bez použitia cien nie je možné rozhodnúť, ktorý zo spôsobov výroby je efektívnejší. Ako zhodnotil Mises – *„Plánovacia komisia blúdi v oceáne všetkých možných technologických kombinácií bez kompasu ekonomickej kalkulácie“*.

Problémom nie je riešiť statickú situáciu výroby, pretože posledné známe výrobné plány sa dajú zakonzervovať. Problém nastáva v dynamickom prostredí reálneho sveta. Vo svete sa situácie menia každú chvíľu, vzácnosť zdrojov sa mení v čase napr. vyťaží sa baňa s nerastnými surovinami, nastane sucho a nastane nedostatok potravín alebo ľudia odmietnu ďalej pracovať za podmienok stanovených plánovacím orgánom, atď. Na druhej strane, u ľudí časom vznikajú nové a naliehavejšie potreby a staré ustupujú. Na toto všetko musí plánovací orgán vedieť zareagovať v reálnom čase.

Tieto otázky sa dajú zodpovedať jednoducho v slobodnom trhu. Všetky statky, ktoré vstupujú do ekonomickej kalkulácie sú vzácne. O ich získanie súperia rôzne možnosti využitia a tak ich cenu vytvoria všetci účastníci ekonomiky – pracujúci cenou svojej práce, vlastníci pozemkov cenou prenájmu, vlastníci výrobného kapitálu, dodávatelia surovín, spotrebiteľia svojimi preferenciami. Vďaka cenám a svojim odhadom sa vie investor rozhodnúť, či má vynaložiť náklady a obetovať alternatívne príležitosti, aby získal príjmy, ktoré odhadne. Teda či projekt bude z pohľadu efektivity využitia zdrojov racionálny alebo iracionálny. Samozrejme, môže sa vo svojom odhade zmýliť a projekt bude stratový. Ale bez existencie cien by to ani nevedel zhodnotiť. Keď neexistujú ceny, neexistuje ani spôsob ako posúdiť efektivitu výroby s ohľadom na všetky využité zdroje a prínos výroby, teda spôsob, ako spraviť ekonomickú kalkuláciu.

Širšiu definíciu socializmu zaviedol Jesús Huerta de Soto. Definoval socializmus ako *každé inštitucionalizované obmedzenie alebo násilie proti slobodnému ľudskému konaniu alebo výkonu podnikania*^{iv}. Jeho argument je založený proti možnosti ekonomickej kalkulácie za socializmu spočíva v tom, že informácie, ktoré človek zisťuje pri podnikaní sú subjektívne a teda neprenosné na riadiaci orgán. Pri jednaní vznikajú nové informácie na trhu, ktoré sa prenášajú na ostatné subjekty a tak všetci aktéri na trhu koordinujú svoje ciele s ohľadom na informácie o zdrojoch. Bez slobodného ľudského jednania takéto informácie nemôžu vznikáť, preto nie je možné spraviť ekonomický kalkul alebo odhad hodnoty a tak je ekonomická kalkulácia za socializmu nemožná.

Dôsledkom nemožnosti prenosu informácii je, že v socializme nie je možné centrálné zistiť, čo ľudia presne chcú. V slobodnom trhu keď niekto niečo chce, svoje preferencie jasne preukazuje tým, že si statok kúpi. Teda že úžitok zo statku je väčší ako to, čo obetoval tomu, aby statok získal. Úžitok je však úplne subjektívnej povahy. Úžitky sa nedajú medzi sebou sčítavať a nie je možné ani pomerovať ich hodnotu medzi rôznymi jednotlivcami.

Predstavte si, že spoločnosť má k dispozícii určité množstvo dreva a určité množstvo ľudí. Riadiaci orgán má úplne objektívne právo rozhodnúť, či má postaviť most medzi dvomi mestami alebo postaviť ďalších

sto domov. Obyvatelia miest túžia po moste, ale tiež veľa ľudí veľmi túži po svojom bývaní. Bez cien neexistuje spôsob, ako rozhodnúť, výroba ktorého statku sa má uprednostiť. Lebo sa nedá úžitok z mostu sčítať a porovnať s úžitkom z domov. Preto plánovací orgán rozhodne arbitrárne za ľudí. A tak ľudia nemajú možnosť slobodne jednať a realizovať svoje osobné ciele, ale musia sa podriadiť vôľe plánovacieho orgánu.

Hayek vo svojej knihe Cesta do otroctva tvrdil, že strata ekonomickej slobody nutne vedie k strate politických slobôd a teda k otroctvu voči riadiacej moci.^v Ako v predchádzajúcom prípade – za človeka rozhodol centrálny orgán bez toho, aby vedel započítať ako veľké je jeho chcenie napr. po vlastnom bývaní. Človek sa v socializme musí podriadiť cieľom centrálnej moci a tak stráca možnosť realizovať svoje osobné ciele a teda slobodne konať.

Pozostatky socialistických prvkov na Slovensku

Slovenská ekonomika sa transformovala po roku 1989 zo socialistickej a centrálne plánovej ekonomiky, na čiastočne trhové hospodárstvo. Výrazne socialistické prvky zostali v oblastiach ako školstvo, zdravotníctvo, bezpečnosť, spravodlivosť a monetárna politika. Práve v týchto oblastiach sú však pomerne často verejnosťou vnímané problémy. Veľmi úzko to súvisí s tým, že sa tam nedá prevádzať ekonomická kalkulácia a tak systémy riadené centrálnym orgánom nevedia fungovať efektívne. Navyše, často je ľuďom upierané aj možnosť slobodne jednať, a musia sa podriadiť vôľe riadiaceho orgánu alebo strpieť dôsledky nevhodných zásahov.

Veľmi často sa ako riešenie problému navrhuje vymeniť riadiace orgány (legislatívnu činnosť a exekutívu) kompetentnejšími jednotlivcami. Avšak ani najkompetentnejší nebudú vedieť využívať zdroje efektívne, práve kvôli nemožnosti ekonomickej kalkulácie..

Socializmus v školstve

Na Slovensku je vzdelávací proces regulovaný Zákonomom o výchove a vzdelávaní. Ten zavádza medzi inými povinnú desaťročnú školskú dochádzku, obsah výučby vo forme štátneho vzdelávacieho programu, ktorý musia žiaci absolvovať, alebo dokonca povinnosť využívať učebné texty schválené ministerstvom školstva. Na učiteľov a samotné školy navyše zákon kladie rôzne nároky, ktoré ponúkajú len minimálne možnosti variability vo vyučovacom procese a organizácii školy. Regulácia sa týka aj neštátnych škôl. Preto sa dá povedať, že vzdelávanie na Slovensku je socialistické.

Štátny vzdelávací systém má už fundamentálny problém v tom, že jeho ciele a prostriedky sú v častom rozpore. Za cieľ vzdelávania si vytyčuje "získať a posilňovať úctu k ľudským právam a základným slobodám"^{vi}, a chce túto úctu získať vynútenou povinnou dochádzkou. Vlastné myslenie je cez nanútené sylaby obmedzované, príprava žiakov pre život nedostačujúca. Po 13 rokoch v škole sú mnohí žiaci ťažko zamestnateľní v odbornejších pozíciách, navyše v súčasnosti na diplomy z vysokej školy neprihliada už takmer žiaden zamestnávateľ.

Zásadný problém školstva je to, že tento sektor je svojim spôsobom centrálné plánovaný. Centrálny plánovač nevie posúdiť, ktorý vzdelávací postup je lepší ako iný (keďže alternatívne prístupy k vzdelávaniu ani nepripúšťa). Tiež nevie, ako nastaviť vzdelávanie - či rodičia a žiaci chcú viac autoritatívny spôsob vzdelávania alebo voľný, či sa majú viac venovať praktickým znalostiam alebo učeniu faktov, koľko žiakov má učiteľ vyučovať naraz, kedy má začínať a končiť vyučovanie alebo kde sa má vykonávať.

V štátnom školstve sú navyše platy učiteľov nastavené podľa tabuliek a plošne. A tak nerešpektujú rôznosť nákladov na život v danej oblasti (napr. tabuľkový plat je rovnaký pre učiteľa v Bratislave a v Medzilaborciach), alebo nedostatok pre určité odbory (informatika, matematika). Preto je kvalita štátneho školstva rôznorodá skrz Slovensko a cez rôzne odbory. A neexistuje spôsob, ako rozlíšiť a motivovať dobrých učiteľov a vylúčiť zlých. Lebo v podstate každý, kto splní zákonne požiadavky môže učiť.

Z pohľadu plánovacieho orgánu nie je tento problém riešiteľný. Prakticky má plánovací orgán veľký problém, akú kombináciu nastavení školy ľudia vlastne chcú. Tiež nevie, koľko peňazí má na školstvo vynaložiť, aby bolo efektívne – má len málo možností, s akými alternatívami to má porovnávať. Niektoré náklady sú odvodené z ostatných trhových hodnôt (nájom, energie, platy, ..). Ale plánovací orgán nevie efektívne odpovedať napr. na otázku má byť škola v centre mesta alebo na okraji? Čo ak za ten komerčný nájom za školu v centre by sa mohli využívať dve školy na okraji mesta? Alebo jednu na okraji, ale s vyššími platmi pre učiteľov? Tiež nevie plánovač rozhodnúť, ktorej škole má dať viac prostriedkov, lebo je úspešná a potrebuje viac učiteľov a väčšiu kapacitu pre žiakov, a ktorej ubrať. Alebo ktorým učiteľom pridať, lebo vďaka nim je škola kvalitná a ktorým naopak ubrať. Taktiež aktéri ako žiaci, učitelia, riaditeľa škôl objavujú praktické informácie, ktoré môžu viesť k zisku – napr. že je vysoký dopyt po extra hodinách matematiky, ale takisto časť praktických informácií ani nevznikne, lebo je potlačená ich možnosť realizovať – napr. že škola sa má venovať finančnej gramotnosti, prezentačným schopnostiam, programovaniu alebo úplne inej forme výučby. A je len malý priestor pre ich realizáciu. A tak k využitiu týchto ziskových informácií často ani nemôže prísť a ľudia si nepolepšia, aj keby si bez reštrikcií mohli.

Všetky tieto problémy rieši trh jednoducho. Veľkej väčšine rodičov záleží na vzdelaní svojich detí, a tak pre svoje dieťa vyberú vzdelanie, ktoré najlepšie zodpovedá ich preferenciám – ich hodnote za peniaze. Pokiaľ by takéto vzdelávanie neprinášalo ciele, ktoré si žiaci alebo rodičia vytýčili, tak prestanú škole platiť a zvolia alternatívny prístup. Dôkaz efektívneho trhu dnes vidieť v jazykových školách, ktoré sú takmer neregulované štátom. Jazykové školy keďže sa snažia o svojich klientov, sú motivované učiť efektívne, v dostupných časoch, lokalitách a motivovanými učiteľmi. Ak je škola dobrá, tak prosperuje, ak ju trh odmietne, tak škola skrachuje.

Ostatné sektory a socializmus

Podobne aj iné sektory, ktoré sú riadené alebo regulované štátom zápasia s určením, ako robiť racionálnu ekonomickú kalkuláciu. Má sa postaviť kilometer diaľnice alebo vybudovať nová nemocnica? Má sa v nemocnici kúpiť nové CT zariadenie, alebo postaviť lôžkové centrum? V akom rozsahu sa má preplácať zdravotná starostlivosť? Za akú cenu a či vôbec sa majú na obranu krajiny kúpiť nové stíhačky, aby to dávalo opodstatnenie? Má sa viesť cesta juhom Slovenska alebo severom?

Z pohľadu ekonómie na mnohé otázky neexistuje racionálna odpoveď. Keď ľudia za daný statok nemusia platiť priamo, ale náklady sa kryjú z verejných zdrojov, tak sa nedá určiť jeho objektívna užitočnosť vo forme zisku (príjmy z dobrovoľných transakcií a vynaložených nákladov). Teda, či to, čo sme na vytvorenie minuli bolo menej užitočné ako to, čo vzniklo. Ako sme ukázali vyššie, nie je na základe čoho vyhodnocovať agregátny úžitok pre obyvateľov. Úžitky sa medzi jednotlivcami nedajú sčítavať a ani porovnávať. Preto hodnotenie alternatívnych projektov závisí do veľkej miery od svojvôle hodnotiteľa, akú úžitkovú hodnotu jednotlivým projektom prisúdi.

Na Slovensku vznikol ako pokus o posudzovanie racionality verejných projektov inštitút Hodnota za peniaze. V niektorých ohľadoch môže zhodnotiť efektivitu vynaložených prostriedkov na porovnateľné komodity – napr. či je výhodné za rovnaké peniaze výhodnejšie kúpiť desať aút alebo jedenásť. Ale vybrať či je väčší úžitok pre ľudí z vyšších platov učiteľov, z lepšej lokality školy alebo z iného typu vzdelávania sa už nevie povedať objektívne. Navyiac, vo svojich analýzach tento inštitút vôbec neuvažuje s tým, že by štát vrátil peniaze ľuďom a nechal ich samých si rozhodnúť, kde sami vidia najväčšiu hodnotu za peniaze. A z definície by tak realizovali najväčšiu hodnotu za peniaze, lebo každý si maximalizujeme peniazmi hodnotu, ktorú za ne získa.

Záver

Analýza Ludwig von Misesa o nemožnosti ekonomickej kalkulácie za socializmu je veľkým prínosom do ekonómie 20. storočia. Doteraz neboli jeho argumenty teoreticky vyvrátené a aj prax vo forme pádu socializmu ukazuje, že jeho argumenty sú platné a socializmus nemá možnosť fungovať ako racionálny ekonomický systém.

Je prakticky jedno, či štát zakazuje vlastníť výrobné prostriedky alebo cez donucovanie rozhoduje o využívaní súkromných prostriedkov. Základom problému s ekonomickou kalkuláciou je ten, že keď štát obmedzuje možnosť ľuďom slobodne jednať, tak ekonomická kalkulácia nie je možná, lebo chýbajú ceny, ktoré umožňujú si uvedomovať vzácnosť zdrojov a tak narábať so zdrojmi efektívne. Zároveň ako Hayek popísal dôsledky socializmu - stratou ekonomických slobôd, človek stráca aj ostatné slobody, lebo je ponechaný na svojvôľu úradnej moci.

Zdroje:

ⁱ Karl Marx: Kapitál

ⁱⁱ Ludwig von Mises: Economic Calculation in Socialists Commonwealth

ⁱⁱⁱ Ludwig von Mises: Bureaucracy

^{iv} Jesús Huerta de Soto: Ekonomická kalkulácia a podnikanie

^v Hayek: Road to Serfdom

^{vi} <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2008/245/20170901> , Par. 4, g)